O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI

NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІНДЕ ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖӘНЕ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

халықаралық ғылыми-практикалық конференция

15 ноябрь, 2023 жыл

HOZIRGI TA’LIM JARAYONIDA TIL VA ADABIYOT MASALALARI: TRANSFORMATSIYA VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

xalqaro ilmiy-amaliy anjuman

15 noyabr, 2023 yil

ISSUES OF LANGUAGE AND LITERATURE IN MODERN EDUCATION SPACE: TRANSFORMATION AND DEVELOPMENT TRENDS

international scientific and practical conference

November 15, 2023

ТАШКЕНТ

«HOZIRGI TA'LIM JARAYONIDA TIL VA ADABIYOT MASALALARI: TRANSFORMATSIYA VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI» mavzusidagi Xalqaro miqiyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari (15 noyabr, 2023 yil) – T: TDPU, 2023.

Ilmiy-amaliy anjuman materiallari to'plamida xorijiy va respublikamizning yetakchi olimlari, soha mutaxassislari, ilmiy tadqiqotchilar, magistrlar va talabalarning maqolalari o'rin olgan.

Tashkilotchi:
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Taqrizchilar:
Burhanova F. – Toshkent davlat pedagogika universiteti, "O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi" kafedrasi dotsenti, f.f.f.d. (Ph.D)
Tortkulbayeva T. – Nukus davlat pedagogika instituti, "Qozoq tili va adabiyoti" kafedrasi dotsenti (Ph.D)

Mas'ul muharrir:
Abduvalitov N.B. – p.f.f.d. (Ph.D)

Tahrir hay'ati:
Abduvalitov E.B. – p.f.d. professor
Duysabaeva D.U. – dotsent
Sayfullayev B.N. – o'qituvchi
Yusupov B.B. – o'qituvchi
Bazarbayeva R.A. – o'qituvchi

To'plamga kiritilgan maqola va tezislardagi ma'lumotlarning haqqoniyligiga mualliflar mas'uldir.

Ushbu to'plam universitet rektorining 2023 yil, 14 noyabrdagi 333-U sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

2

Жакулаев А.М. Асқар Алтайдың «Түсік» әңгімесіндегі көркем дискурс........ 102
Байболат Л.Б. Тілдік сана........ 105
Кумакбаева Г.К. Когнитивті лингвистика және тілдік қатынас........ 108
Исабекова Б.Б. Актуальность исползования инновационных технологий при изучении русского языка как неродного........ 110
Кушкарбекова М.У. Тәуелсіздік кезеңіндегі проза жанрындағы тың тақырыптар........ 114
Айтуар Б.М. Орта ғасырдағы Қазақстан қалалары (ұлы жібек жолы)........ 117
Тотанов Н.К. Жүсіпбек Аймауытов өлеңдеріндегі көркем сөз түрлерінің қолданылуы мен ерекшеліктері........ 122
Юсупов Б.Б.Таълим тараққиёти ва касбий компетенция........ 124
Сайфуллаев Б.Н. Тіл білімінде контакт және контактология мәселесі........ 128
Серікбаева А.С. Тақтакөпір ауданы топонимдері туралы........ 134
Шахшаева Л.Н. Қазақ тілі мәртебесін іске асыру тенденциялары........ 141
Абдурахмонова М.А. Ҳозирги француз тилида модал сўзларнинг морфологик ифодаси........ 143
Дүйісова А.Қ. Classification of games use in english lessons for junior schoolchildren........ 146
Дуйсембаева М.Й. Тіл және этнос........ 149
Базарбаева Р.А. Ўқувчи шахсида “креатив мослашувчанлик” тушунчаси...... 152
Мырзабаева А.С. Әбу Райхан Берунидің зерттеулеріндегі білім мен ғылым мәселелері........ 155
Ergasheva H. Zamonaviy o‘zbek she’riyatida sonet janrining takomili........ 157
Бекмуродова З.Е. Хиазмнинг функционал турлари........ 160
O‘ralov E.N. Muammoli va anonim yozishmalarda noadabiy unsurlarning qo‘llanishi........ 163
Халықбердиев Н.С., Абдувалитов Е.Б. Тұрмыс-салт өлеңдерінің поэтикасы........ 167
Батырбеков Е., Дуйсабаева Д.У. Қазақ тіліндегі үндесім құбылысын оқыту жолдары........ 169
Сапаров Е., Юсупов Б. Қадыр Мырзалиев өлеңдерінің тақырыбы........ 172
Ашірбекова Б.А., Айтбаев Д.Т. Абай қара сөздеріндегі алдыңғы айтылған ойға қорытынды жасау және көңіл күйге байланысты қыстырма сөздердің қолданылуы........ 175
Тұрдыбекова Ф.А., Айтбаев Д.Т. Абай қара сөздеріндегі сөйлемдегі ойға сендіру және ойға күмән келтіру мағынасындағы қыстырма сөздердің қолданылуы........ 177
Есқулова А., Дуйсабаева Д.У. Сөйлемнің бірыңғай мүшелерін оқыту........ 180
Ахмедова А., Қалдыбекова А.С. Төлеген Айбергенов лирикасының емдік ерекшеліктері........ 182
Наринбетова Л., Абдувалитов Н. Әдебиет сабақтарында ойын түрлерінен пайдаланудың жолдары........ 185

holini kuyunchaklik bilan bayon etish kabi tasvirlarga yo‘g‘rilgan. “Imlo lug‘ati”day yolg‘izlik” deb boshlanuvchi she’ridagi:

G‘oya kabi o‘tirik ta’bir,
baxtsiz kabi saodatli el,
ozod kabi tutqun bitta qush. [Faxriyor. Izlam. 2017, 207] misrasi yoki “Hasrat alyor kabi aytilar bukun” misrasi bilan boshlanuvchi she’rida:

G‘am g‘olib, alyorlar ezadi tamom,
bu el – gullolmagan bag‘ri qon g‘uncha.
Dardin alyor qilib kuylaydi hamon. [Faxriyor. Izlam. 2017, 210] Bunday misralar xalq dardini kuyib, yonib ifodalagan shoirning qalb kechinmalari ifodasi o‘laroq, ijodkor she’riyati mavzusining keng ko‘lamligidan dalolat beradi.

Xulosa o‘rnida aytish joizki, Faxriyor she’riyati zamonaviy o‘zbek she’riyatining yorqin namunasi o‘laroq, janr va mavzu ko‘lamining kengligi, o‘ziga xos shakliy xususiyatlarga ega ekanligi, so‘z qo‘llash, metaforalardan o‘rinli foydalanish kabi jihatlari bilan xarakterlanadi. Bularning zamirida ijodkor ruhiyati, iste’dodi va, albatta, ko‘ngil kechinmalari aks etadi. Zero, adabiyotshunos olim B.Karimov aytganidek: “She’r – tuyg‘uning suvrati. Shoir kamalakrang so‘zlar bilan his-tuyg‘u rasmini chizadi. Shoirning tuyg‘ulari ustiga zarrin libos yopinib sahnaga chiqadi, raqsga tushadi. Hammasida talantli shoir – muazzam shaxsning yuragi aks etadi. [Bahodir Karim. Ruhiyat alifbosi. 2018, 99]. Darhaqiqat, har qanday shoir she’rlarini o‘qib turib uning qalb hislarini, kechinmalarini, sezimlarini anglab olish mushkul emas. Albatta, bu she’rda aks etgan shoir mahoratiga bevosita bog‘liqdir.

Adabiyotlar:

1. Adabiyot nazariyasi I tom, II tomlik. T.: - 1978.
2. Adabiy turlar va janrlar. Uch jildlik, 2-jild. T.: “FAN”, - 1992.
3. Faxriyor. Izlam. T.: “Akademnashr”, - 2017.
4. Bahodir Karim. Ruhiyat alifbosi. T.: - 2018.

Бекмуродова З.Э.,
таянч доктарант
Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

ХИАЗМНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ТУРЛАРИ

Ўтмишдаги буюк грамматиклар риториканинг ажралмас қисми бўлган тривиумни ўрганишга иштиёқманд эдилар, бироқ бугунги тилшунослар, эса, тилни мулоқот воситаси сифатида ўрганишга, тилнинг риторик жиҳатларига шунчаки манзарали безак сифатида қарашга ҳаракат қилдилар. Гап тузилишининг “риторик фигура” сифатида тавсифланиши, аслида, унга бўлган қизиқишни пасайтиришга олиб келди ва натижада биз ушбу риторик фигуралардан бири, хиазмни кўриб чиқишимизга учта асосий сабаб мавжуд.

1) хиазм нафақат риторика, балки функционал грамматика билан ҳам боғлиқдир. Ҳатто, алоҳида ҳолатда, маълум бир нозик семантик хусусиятларини ифодалаб келади

2) Барқарор услубда. хиазм шундай юқори частотада қўлланиладики, уни французча жумлани кетма-кет ташкил этишда эътиборсиз бўлмаган принцип сифатида кўриб чиқиш, шубҳасиз, қонунийдир.

3) Хиазмнинг расмий репертуари вариантларга шунчалик бойки, уларни бироз чуқур ўрганиш французча жумланинг кетма-кет тузилишидаги ишлаш механизмларини билишни истаган ҳар бир киши учун зарурат бўлиб туюлади.

Грамматиклар ва лексикологлар томонидан бизга таклиф қилинган хиазм таърифларининг барчаси "кесишиш" ғоясини таъкидлайди. Аммо таърифларнинг чиройли мувофиқлиги танланган мисолларнинг жуда хилма-хил бўлишига тўсқинлик қилмайди. Келинг, биринчи навбатда хиазмни функционал жиҳатдан қуйидагиларга ажратиш кераклигини айтиб, муҳим фактларни гуруҳлашга ҳаракат қилайлик.

Грамматик хиазм, семантик хиазм, лексик хиазм ва фонетик хиазм

Грамматик хиазм

Иккита ибора ёки иккита гапнинг таркибий элементлари аниқ грамматик вазифани ифодалаш учун хиазмик тузилмани қабул қилади. Функционал жиҳатдан параллел бўлган иккита фраземанинг компонентлари “икки иш-ҳаракатнинг ёки иккита ҳолатнинг мунтазам алмашиниши” деб аталиши мумкин бўлган нарсани ифодалаш учун хиазматик тартибни қабул қилади, икки гапнинг бутун лексемаларининг хиазмик ташкил этилиши эса экспресс “жараённинг функционал ўзгариши” учун мажбурийдир. Шунингдек қўлланилган сўзлар бир хил грамматик хусусиятга эга бўлса (иккита от, иккита сифат, иккита қўшимча ва бошқалар) хиазм грамматик дейилади. Мисол тариқасида, Максим де ла Рошфуконинг ушбу жумласини келтиришимиз мумкин: Биз кўпинча *севгидан шуҳратпарастликка* борамиз, лекин биз камдан-кам ҳолларда *шуҳратпарастликдан севгига* қайтамиз., бу ерда барча атамалар отлардир

Расмий жиҳатдан грамматик хиазмалар симметрик ҳолатда бўлган компонентларнинг мутлақ ўзига хослиги билан тавсифланади.

а) *Adj1-Adj2 /Adj2-Adj1*

Il dit qu'elles les bestioles lui ressemblent: alternativement *obscures et lumineuses, lumineuses et obscures* (Montherlant, La Reine morte, p. 209).

Икки мисолда қўшимчанинг борлигини навбатма-навбат кўрсатиш мақсадга мувофиқдир

а) à ва de предлоглари билан киритилган иккита бош тўлдирувчи ҳам “мунтазам алмашиниш”ни ифодалаш учун хиазматик тузилмани қабул қилади.

CP1-CP2/CP2-CP1

.. la conversation animée et tenue à voix basse, *d'oreille à bouche, de bouche à l'oreille*,.. (Balzac, VII, p. 215).

Avec quel bonheur ne fit-elle pas les solennelles présentations *du vicomte au chevalier, du chevalier au viconte.* (Balzac, IV. p. 300).

Семантик хиазм

Агар атамалар бир хил семантик майдонга эга бўлса, биз семантик хиазм деб таъриф берамиз. Яъни, нафақат эстетик ғамхўрлик билан боғлиқ бўлган ва грамматик вазифани бажармайдиган, балки хоч шаклидаги иккита синтагма семантик нуансларни очиб беради. Бунга мисол қилиб, Гюгонинг *« Un roi chantait en bas, en haut mourait un Dieu.* » мисрасида жойлашувга асосланган иккита атама (юқорида) таъкидланган. *"Dieu"* ва " *roi* ", бу айниқса юқори рақамларга ишора қилади. Кейинчалик бу яқинлашув " *chantait* " ва " *mourait* " феъллари ўртасидаги қарама-қаршилик билан йўқ қилинади, бу эса маълум бир ёрилишни келтириб чиқаради, бу хиазм томонидан рухсат этилган таъсир. Хиазм ҳам грамматикдир, чунки " *en haut* ", " *en bas* " бир хил табиатдаги атамалар, шунингдек, " *roi* " ва " *Dieu"*

Лексик хиазм

Сочларимга қўнар шамол,
Шамол қўнар кўзларимга. (Р.Парфи, Сайланма, 57-б.)

Рауф Парфининг ушбу мисраларида ҳам лексик, ҳам синтактик хиазмни кўришимиз мумкин. Биринчи мисрада тўлдирувчи – кесим – эга, иккинчи мисрада эса эга – кесим – тўлдирувчининг келиши бир қараганда иверсияга ўхшайди, лекин барча тилларда бундай тескари синтактик такрорни турли хил номлашади.

Демак, юқоридаги таърифлардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, хиазм – ёнма-ён келган иккита гапнинг биринчи қисми (гап)даги икки сўз ёки сўз бирикмасини кейинги (иккинчи) қисм (гап)да ўрнини алмаштириб, такрорий қўллашдан иборат бўлган стилистик фигура ҳисобланади. Хиазм усулида қурилган гапларда такрорий сўзлар "Х" (икс) шаклда ифодаланиши лозим бўлади. Гапларнинг бу шаклдаги қурилиши хиазматик конструкциялар ҳам деб айтилади. Масалан,

Душманимнинг ***дўсти*** *– менинг* ***душманим****,*
Душманимнинг ***душмани*** *– менинг* ***дўстим****. (Мақол)*

Ушбу мисолда *дўст* ва *душман* сўзлари ўзаро ўрин алмашиб қуйидаги кўринишдаги хиазматик конструкцияни ҳосил қилган.

Нутқда хиазм усулида қурилган гаплар ўзининг оҳангдорлиги билан

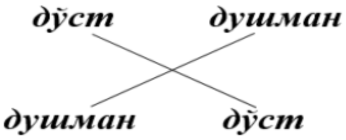

ажралиб туради, шунингдек, ўқувчи ёки тингловчини хушёр тортишга, фикрни унинг руҳига, онгига тез сингдиришга, таъсир кўрсатишга, унга эстетик завқ бағишлашга, хотирасида узоқ вақт сақланиб қолишига хизмат қилади.

Фонетик хиазм

Ниҳоят, хиазмнинг охирги тури, номидан ко'риниб турибдики, ўхшаш товушларга асосланган фонетик хиазмдир. Шундай қилиб, Жан Коктонинг

жумласи: " *Je préférerais subir des assauts de pique-assiette plutôt que les assiettes de Picasso.* ". товуш гармонияларини яратади.

П**ора** канда бўлмаса,
П**аро**канда бўласан. (Мақол) 42-бет
Яхши бўлса – б**ола**, (товуш хиазми)
Ёмон бўлса – б**ало**. (Мақол) 277-бет

Бу мисолларимизда эса товуш алмашинуви яъни фонетик хиазмини кўришимиз мумкин. Яъни а ва о товушлари ўзаро кесишган Х шаклида турибди. П**ора** ва п**аро** ҳамда б**ола** ва б**ало** сўзларида товуш хиазмини кўришимиз мумкин. Иккала мисолимиздан кўриниб турибдики хиаз нафақат қўшма гаплар таркибида, балки сўзлар таркибида ҳам учраши мумкин.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлашимиз жоизки хиазм грамматик, семантик, лексик ва фонетик каби функционал турларга бўлинади. Компонентлари симметрик ҳолатда жойлашган, хиазмнинг бу ўзига хос варианти маълум аниқ вазифаларни кўрсатади: грамматик хиазмларда "жараённинг ўзгариши ёки тескариси", семантик хиазмларда образли-реал фарқланиш, лексик хиазмларда сўзларнинг ўрин алмашиши натижасида экспрессив-оғангдорлиги ошиши, фонетик хиазмларда эса бир хил талаффуз қилинадиган лекин, маъноси турлича сўзлар, ёки товушларнинг алмашиши орқали хиазм ҳосил бўлганини кўришимиз мумкин.

Адабиётлар:

1.Мамазияев О.Х. Ўзбек поетик нутқида хиазм ва градатция. Филол.фан.номз...дис. Автреф. – Фарғона, 2004.
2. Квятковский, А.П. 1966. Поэтический словар.
3.Мирзаев, И.К. 1992. Проблемы лингвопоэтической интерпретация стихотворного текста (на материале современной узбекской поэзии). Дисс.д-ра филол.наук.
4. Винокур Т.Г. 1980. Закономерности стилистического исползования языков единиц. Афтореф.дисс.д-ра.филол.наук.

O'ralov E.N.,
tadqiqotchi
Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti
uralovelyor3@gmail.com

MUAMMOLI VA ANONIM YOZISHMALARDA NOADABIY UNSURLARNING QO'LLANISHI

Muammoli yozishmalarda noadabiy grammatik birliklar ham qo'llanadi. Ular tarkiban ikkiga bo'linadi: morfologik va sintaktik birliklar. Morfologik birliklar, asosan, grammatik sh.akllar, ya'ni old va so'ng qo'shimchalar; so'z turkumlari doirasidagi nutqiy hosilalar kiradi. Ular har bir yozishmada uchraydi. Ayrim yozishmalarda chastotali ekpertiza amalga oshiriladi. Unga ko'ra so'z turkumlarining soni, qo'llanish usuliga qarab ham lingvistik tahlilni amalga oshirish mumkin. Masalan, psixolingvistikada fe'l yoki ot so'z turkumlarining miqdoriga ko'ra shaxsning xarakter-xususiyatini aniqllash mumkinligi haqidagi tadqiqot amalga oshirilgan. Unga ko'ra inson nutqida fe'lga aloqador so'zlarni ko'proq qo'llasa, uning harakati va faoliyatida aniqlik, dadillik mavjuddir hamda u biror